SAMVARDHINI
PEER REVIEWED MULTILINGUAL E-RESEARCH JOURNAL
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in
https://www.samskritpromotion.in

SAMVARDHINI :- 30/07/2024
Volume – 6
Issue – 1
(ISSN ONLINE:- 2583-7176)
https://samvardhini.in

भारतीय-ज्ञानपरम्परायां बाल्यावस्था-संरक्षणं शिक्षणं च

Javali Battu
Dr Naveen Bhat

शोधसार:

बाल्यावस्थायां शिशोः सर्वतोमुखाभिवृद्ध्यर्थं शैशवकालीनं शिक्षणं परिचर्या च महत्वपूर्णं स्थानं निर्वहति। वेद-उपनिषत्-शास्त्रेषु, स्मृतिषु च मूलभूताः भारतीयज्ञानव्यवस्थाः बाल्यकालस्य संरक्षण-विषये गहनम् अन्वेषणं प्रददति । भारतीयदृष्टिकोणे बालस्य शारीरिकं, मानसिकं, बौद्धिकं, आध्यात्मिकं च वृद्धिः समग्रविकासे बलं प्रदीयते। अस्मिन् पत्रे अस्माकं प्राचीनशास्त्रेषु आयुर्वेद-मनुस्मृति-उपनिषत्सुभाषितेषु बालस्य परिचर्या, मातापितृत्वं, शिक्षणसम्बद्धाः पद्धतयः, मूल्यानि, व्यवहाराः च अन्वेषिताः सन्ति।

कूटशब्दः -

संस्काराः, बाल्यकालस्य संरक्षणं, शिक्षायाः महत्त्वम्, मातापित्रोः प्रभावः, वेदः, स्मृतिः ।

Author :-
Javali Battu
Research Scholar
Sri Sathya Sai University for Human Excellence
Muddenahalli, Chickballapur
Email ID – javali.battu@gmail.com

Co-Author :-
Dr Naveen Bhat
Hod of Department of Sanskrit & Vedic Studies
Sri Sathya Sai University for Human Excellence
Muddenahalli, Chickballapur
Email ID – naveen.b@sssuhe.ac.in

प्रस्तावना

शिशोः जन्मतः अष्टवर्षाणां यावत् बाल्यकालः इति परिगण्यते। बालस्य भावनात्मकं, शारीरिकं, नैतिकं च विकासाय महत्त्वपूर्णः कालः भवति । सनातनधर्मे बालाः देवतास्वरूपाः इति उच्यन्ते । शास्त्रेषु मानवजीवनस्य पञ्च स्तराणां वर्णनं क्रियते—शैशवः, बाल्यः, कौमारः, यौवनम्, वार्धक्यम् च। शैशव-बाल्य-कौमार-अवस्थायां शिक्षणं व्यक्तिगतव्यवहारस्य रचनात्मकवर्षेषु आधारः भवति स्म। अस्मिन् चरणे बालस्य व्यक्तित्वस्य स्वरूपनिर्माणे मातापितृणां, शिक्षकाणां, समुदायस्य च अभिन्नभूमिकाः रेखाङ्किताः सन्ति । अस्माकं शास्त्राणि ज्ञानस्य प्रज्ञायाः च भण्डागाराः सन्ति । यैः प्रारम्भिकबाल्यकालस्य परिचर्याविषये व्यापकमार्गदर्शिकाः प्रदत्ताः सन्ति। यथा, आयुर्वेदः संतुलित-आहारस्य, बालस्य स्वास्थ्यविकासाय शारीरिक-सुष्ठुतायाः विषये ज्ञानं प्रददाति । वेद-उपनिषद्सु अल्पवयसि नैतिकशिक्षायाः मूल्यानां, महत्त्वस्य च प्रवर्तनस्य विषये प्रकाशितम् अस्ति। गर्भोपनिषद् प्रसवपूर्वं जन्मपरिचर्या, भ्रूणस्य वृद्धिः, मातृपरिचर्या च आधारितम् अस्ति। भारतीयज्ञानव्यवस्थायाः अन्तः प्रारम्भिक-बाल्यावस्था-संरक्षणं तथा शिक्षा इत्यस्य महत्त्वं समाहितं कृतवन्तः । श्लोकानां सन्दर्भान् गृहीत्वा अस्मिन् पत्रे चर्चा कृता अस्ति।

संस्काराः

संस्कारस्य अर्थः परिष्कारः शुद्धिः वा इति वदामः। मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृति-आयुर्वेदादिषु ग्रन्थेषु उल्लिखितम् अस्ति यत् एतेषां षोडशसंस्कारद्वारा बालस्य कल्याणं भवेत् इति प्रति मातापितृकर्तव्यरूपेण करणीयाः सन्ति। एते जन्मतः मृत्युपर्यन्तं व्यक्तेः जीवने क्रियमाणाः संस्काराः सन्ति। एतेषु बालस्य वृद्ध्यर्थं विकासाय च वैज्ञानिक-आध्यात्मिक-लाभाः सन्ति। आश्वलायनः संस्कारस्य तुलनां स्फुरणं वर्धयितुं रेखाचित्रस्य पुनः पुनः वर्णनेन सह करोति, येन सूचयति यत् संस्कारः व्यक्तिं विशेषगुणैः तेजस्वी कर्तुं समर्थः भवति।

चित्रं कर्म यथाऽनेकैरंगैरुन्मील्यते शनैः।
ब्राह्मण्यमपिं तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः॥

आयुर्वेदः कौमारभृत्यस्य शाखायाः अन्तर्गतम् अस्याः अवधारणायाः विषये स्पष्टं करोति तथा च मुख्यतया अस्य संस्कारस्य अभ्यासस्य स्वास्थ्यलाभेषु केन्द्रितः अस्ति। आयुर्वेदः संस्कारस्य व्याख्यां “संस्कारोहि गुणान्तरध्यानम्” इति करोति यस्य अर्थः विशिष्टगुणानां समावेशद्वारा गुणात्मकपरिष्कारः।

बालसंस्काराः सन्ति –

i. जातकर्म
ii. नामकारणम्
iii. निष्क्रमणम् (प्रथम-निर्गमन-समारोहः)
iv. अन्नप्राशनम् (तण्डुलभोज-समारोहः)
v. चूडाकर्म (शिरः मुण्डनम्)
vi. कर्णवेधन (कर्णपुटयोः भेदनम्)
vii. उपनयनम् (सूत्रदीक्षा)
viii. वेदारम्भः **बालसंस्कारद्वारा शारीरिकं मानसिकं च कल्याणम्**

नाभिच्छेदनपूर्वं कृतं जातकर्म इव बालजन्मतः संस्काराः, तदनन्तरं नामकरणं संस्कारं यत् बालस्य शुभं नाम ददाति एतत् परिवारेण सह बन्धनं पोषयन्तं बालकं तादात्म्यं दातुं भवति।

प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥[1]
नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥[2]

बालस्य प्रथमवारं भ्रमणं सम्बद्धाः मार्गदर्शिकाः, निष्क्रमणसंस्कारः चतुर्थे मासे कृतः यत् बालस्य शारीरिकं मानसिकं च संवर्धनं बालकं पंचमहभूतानां सम्पर्कं कुर्वन् अस्ति। अन्नप्राशनम् षष्ठमासे प्रथमवारं लघुघनभोजनं कृत्वा बालस्य कल्याणाय आवश्यकानि पोषकाणि प्रदातुं आरभन्ते चेत् क्रियमाणः अनुष्ठानसंस्कारः अस्ति।

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद् वैष्टं मङ्गलं कुले ॥[3]

शिक्षा -बौद्धिकोत्तेजना तथा आध्यात्मिक-वृद्धिः

गृहं प्रथमं विद्यालयं, माता च प्रथमा अध्यापिका इति मन्यते तथा च मातुः कृते बालं तीव्रप्रेमणा, परिचर्या च पाठयितुं प्रशिक्षितुं च अत्यावश्यकम्। आहारः, निद्रा, भयम्, मैथुनम् एतानि कर्माणि पशुकर्मणां

[1] मनुस्मृति- २.२९
[2] मनुस्मृति- २.३०
[3] मनुस्मृति- २.३४

सदृशानि, परन्तु धर्मः, विवेकशक्तिः च ये मनुष्यान् पशुभ्यः भिन्नं कुर्वन्ति। जन्ममात्रेण सुकुटुम्बं, बालः विद्वान् भवितुम् न शक्नोति इति उच्यते। यदा बालकः मातापितृभिः सर्वथा प्रशिक्षितः भवति तदा एव बालकः सद्गुणान् प्राप्य विद्वान् भवति । हितोपदेशात् प्राप्तः श्लोकः बालस्य सफलजीवनं जीवितुं बाल्यकालात् एव प्रशिक्षितुं योग्यगुणानां प्रवर्तने अभिभावकानां भूमिकायाः महत्त्वं ददाति। भारतीयसंस्कृतिः न केवलं बौद्धिकशिक्षणे अपितु मुख्यतया बालकं धर्म-अधर्मयोः विवेकं विकसितुं शिक्षितुं महत्त्वं ददाति।

मातृपितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।
न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पण्डितः ॥[4]

बौद्धिकनैतिकविकासस्य सुविधायै शास्त्रेषु प्रारम्भिकबाल्यकालात् एव व्यवस्थितशिक्षणं निर्धारितम् अस्ति। बालस्य पञ्चवर्षप्राप्ते शिक्षा प्रदातव्या इति, सप्तवर्षात् वैदिकाध्ययनं च वर्णितम् अस्ति।

अथ यदा पञ्चवर्षः स्याद्वाग् विद्या तदा शिशुः।
यदा सप्तवर्षो भवेत्तदा वेदो भवेत्तदा ब्रह्मचर्यमिति॥

गृहं गुरुकुलं च द्वे प्रमुखे सामाजिकसंस्थाने स्तः, ये बालस्य विकासं प्रभावयतः। बाल्यतः कौमारं प्रति संक्रमणम् उपनयम् इति नाम समारोहेन चिह्नितं, यत्र बालस्य औपचारिकशिक्षणस्य दीक्षा भवति। बालस्य वेदशास्त्रस्य ज्ञानं शिक्षितुं, प्राप्तुं च गुरुकुलं प्रेष्यते, येन बालस्य बुद्धिः उद्वेलिता भवति। बुद्धिं उद्वेलयितुं, वेदादिशास्त्राणां अध्ययनं ज्ञानं च प्राप्तुं बालकं गुरुकुलं प्रेष्यते। ज्ञानं प्राप्तुं छात्रस्य पञ्च गुणाः आवश्यकाः भवन्ति। एतानि पञ्च लक्षणानि विद्याशिक्षणाय सार्थकजीवनाय च अत्यावश्यकानि सन्ति। उत्तमः छात्रः काकवत् धैर्यपूर्वकं प्रयत्नपूर्वकं कार्यं कर्तुं, बक इव केन्द्रितं मनः विकसितुं, श्वापदवत् सजगः, तीक्ष्णः च भवितुम्, अल्पहारी च भवितुम् अर्हति। अल्पहारी इति न केवलं सम्यक् भोजनं अपितु अनावश्यकवस्तूनि मनः न पोषयितुं अपि निर्दिश्यते। सर्वेभ्यः अपि अधिकं छात्रस्य मुक्तमनसः, सत्यस्य अन्वेषणं, सर्वस्मात् शिक्षितुं, स्वस्य आरामक्षेत्रात् परं गन्तुं च शिक्षितस्य आवश्यकता वर्तते।

काकचेष्टा बको ध्यानं, श्वान निद्रा तथैव च।
अल्पहारी गृहत्यागी, विद्यार्थी पंच लक्षणम् ॥[5]

[4] हितोपदेशः

[5] सुभाषितम्

'आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः'।[6], एषा प्रार्थना सर्वतोलाभैः शुभविचारैः ज्ञानपूर्णा दीर्घायुः कृता। अयं श्लोकः ज्ञानस्य परिवर्तनकारीशक्तिं व्यक्तं करोति यत् पोषणीयवातावरणस्य महत्त्वं प्रकाशयति यत्र बालकाः बौद्धिकरूपेण आध्यात्मिकरूपेण च वर्धयितुं शक्नुवन्ति।

गुरु-शिष्य परम्परा भारतीयपरम्परायां महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति तथा च गुरुः सर्वोच्चे पादपीठे स्थापितः यतः सः सत्यस्य ज्ञानं प्रददाति तथा च बालकम् उदात्तं उत्तरदायी च नागरिकं भवितुं सज्जीकरोति। शिक्षकं बालकं सत्, शूरः वा इति परीक्षितुं परामर्शं ददाति तथा च बालस्य निहितप्रतिभानां क्षमतानां च पोषणार्थं बालस्य सामर्थ्यं दुर्बलतां च चिन्तयितुं व्यक्तिगतं ध्यानं प्रदातुं शक्नोति।''सत्यं वद धर्मं चर'' इत्यादयः श्लोकाः बालस्य चरित्रस्य स्वरूपनिर्माणे नैतिकं मूल्याधारितं च शिक्षा शिक्षायाः अभिन्नं भागं भवति इति बोधयन्ति। बालमनः सर्वदा शिक्षणाय मुक्तं भवति तथा च प्राचीनशास्त्राणि शिक्षायां संरचितं उपयुक्तं च दृष्टिकोणम् अनुसृत्य आसन्। कथाकथनम्, मन्त्रपाठः, अनुभवात्मकशिक्षणं च ज्ञानप्रदानस्य पद्धतयः अनुसृताः आसन्। मन्त्रपाठेन एकाग्रता, स्मृतिशक्तिः, मानसिकबुद्धिः च तीक्ष्णा भवति। ज्ञानं गुरुतः शिष्यपर्यन्तं मौखिकरूपेण प्रसारितं भवति स्म तथा च श्रवणं, मननं, निदिध्यासनं च प्राचीनकाले प्रचलिता पद्धतिः अस्ति। अस्मिन् श्लोके 'अधीते ग्राम्याः शब्दविद्यामुपश्रुत्य महाशालां प्रविश्य ब्रह्मचर्यं चरन्त इति'।, अस्य अर्थः अस्ति यत् शिक्षणस्य मूलभूतं प्राप्ते छात्रः विभिन्नविषयक्षेत्रेषु ज्ञानेन प्रसिद्धस्य गुरोः अधीनं पठनार्थं गुरुकुलं प्रविशति। सम्पूर्णे शिक्षायां छात्रेण ज्ञानं प्राप्तुं सिद्धिं च प्राप्तुं शुद्धचित्तेन ब्रह्माचार्यस्य अभ्यासः करणीयः।

भारतीयपरम्परा अध्यापनं पवित्रं कर्तव्यं मन्यते। वैदिकशास्त्रेषु मातापितृभ्यः आचार्येभ्यः च बालानाम् हृदये गुणानां संवर्धनं बाल्यकालात् एव करणीयम् इति उपदेशः दत्तः अस्ति। यथोच्यते ''वृक्षः तथैव दिशि वर्धते यथा विटपः नतः भवति" इति, अतः बालकः आत्मनिर्भरः, निःस्वार्थः, निर्भयः, जगतः सेवां कर्तुम् उपदिशेत्। तस्मिन् अल्पवयसि यत् उपदिष्टं तत् बालस्य चरित्रं स्वरूपयति इति कारणतः बालस्य प्रारम्भिकवर्षेभ्यः एव सद्वृत्तिः, समुचिताचरणः, आत्मसंयमः च शिक्षितः इति शास्त्राणि बोधयन्ति।

बालस्य विकासे पित्रोः प्रभावः

बालस्य उदात्तनागरिकत्वेन पालयितुम्, दृढचरित्रस्य विकासाय च मातापितृत्वस्य दायित्वम् अस्ति। भारतीयपरम्परायां मातापितरौ गुरुश्च देवत्वेन पूज्यन्ते। यथा, तैत्तिरीयोपनिषदस्य शिक्षावल्ली - मातृदेवो भव पितृदेवो भव आचार्य देवोभस्य स्तुतिं करोति। मातापितृत्वम् ईश्वरसेवारूपेण गणनीयं भवति तथा

[6] ऋग्वेदः

च शास्त्राणि मातापितृभ्यः उपदेशं ददति यत् ते बालकं तेषां प्रति स्वामित्वहीनस्य ईश्वरस्य सम्पत्तिपालकत्वेन पालनं कुर्वन्तु I गृहं मौलिकसामाजिकसंस्था अस्ति तथा च यस्मिन् गृहे बालकः वर्धते तत्र प्रेमस्पन्दनैः, सद्विचारैः, उदात्तकर्मभिः पूरितं भवेत्, मातापितरौ स्वस्थ आहारस्य अभ्यासं कुर्वन्तु, स्वच्छतां निर्वाहयन्तु, भक्तिम् अभ्यासं कुर्वन्तु, सेवां कृत्वा बालकेषु मूल्यानां प्रवर्तनं कुर्वन्तु तथा सकारात्मकवातावरणे तान् पालयन्तु। हितोपदेशे उक्तं यत् ये मातापितरः बालकं न शिक्षयन्ति, योग्यतां च न कुर्वन्ति, ते शत्रवः इति मन्यन्ते, तादृशः बालकः हंसानां मध्ये बको इव तिष्ठति इति ।

माता शत्रुः पिता वैरी, येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये, हंसमध्ये बको यथा ॥[7]

स्मृतेः अनुसारं मातापितृत्वं मातुः गर्भे भ्रूणस्य निर्माणात् पूर्वमपि आरभ्यते अतः गर्भशुद्ध्यर्थं 'गर्भदानं च पुंसवनं च संस्कारः[8]' क्रियन्ते । प्राचीनशास्त्रेषु अभिभावकत्वसम्बद्धाः महत्त्वपूर्णाः पद्धतयः मूल्यानि च प्राप्यन्ते । द्विपञ्चवर्षयोः मध्ये बालकः समीपस्थानां व्यवहारेण सहजतया प्रभावितः भवति अतः मातापितरौ परिवारजनैः च उत्तमं उदाहरणं स्थापनीयं मातापितरौ बालं तीव्रप्रेमेण पालितवन्तौ। बालस्य वयसः अनुसारम् अभिभावकानां परिवर्तनशीलभूमिका व्याख्याता यत् पञ्चवर्षपर्यन्तं बालकः प्रेम्णा परिचर्यायाः च लाडनं करणीयम्, यदा बालकः दशवर्षं प्राप्नोति तदा मातापितरौ बालकं अनुशासयन्तु, बालस्य षोडशवर्षेषु मित्रं भवेयुः ।

लालयेत् पंच वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥[9]

बालजीवने मातापितरौ मातापितृरूपेण शिक्षकरूपेण च कार्यं कर्तुं द्वयात्मकं भूमिकां निर्वहन्ति। अत्यधिकं लाडनं बालकं दूषयिष्यति, अतः, मातापितरौ मूल्यानि च प्रदातुम्, बालकं सिद्धिमार्गं दर्शयन् अनुशासितुम् अर्हन्ति। उपनिषदेषु एतादृशाः प्रसङ्गाः सन्ति यत्र मातापिता परमस्य ज्ञानेन अपि सम्बद्धान् बालस्य संशयं स्वच्छं करोति तथा च परमसत्यस्य प्राप्तेः मार्गं दर्शयति।

लालनात् बहवो दोषः तर्जनाद्बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च तर्जयेत् न तु लालयेत् ॥[10]

---

[7] हितोपदेशः

[8] याज्ञवल्क्यस्मृति - १.११

[9] संस्कृत सुभाषितानि

[10] संस्कृत सुभाषितानि

भृगुवल्लीयां वरुणः स्वपुत्रं भृगुं सम्यक् प्रकारेण परमं ज्ञानं पाठयति[11] तथा च छान्दोग्योपनिषद् उद्धालकः नव उदाहरणैः सह प्रक्रियायां स्वपुत्राय श्वेतकेतुः आत्मज्ञानं प्रयच्छति।[12]

एवं भारतीयपरम्परायां मातापितृत्वं पवित्रकर्तव्यरूपेण दृश्यते, बालस्य समग्रव्यक्तित्वस्य स्वरूपनिर्माणे च विविधाः पक्षाः समाविष्टाः सन्ति मातापितृत्वस्य समग्रदृष्टिकोणः बालकेषु सकारात्मक-चिन्तनशीलतां संवर्धयति । यदा च बालकान् विद्यालये आवश्यकानि मानवीय-मूल्यानि पाठ्यन्ते तदा ते दृढचरित्रेण वर्धन्ते ।

निष्कर्षः

प्राचीनभारतीयशास्त्राणि बालकानां पोषणं, सार्थक-उद्देश्य-जीवनाय च सज्जीकरणं विषये सम्पन्न-मार्गदर्शिकाः ज्ञानं च प्रददति । ते बालस्य समग्रविकासस्य पोषणं कृत्वा मातापितृणां, शिक्षकानां, समुदायस्य च एकीकृतभूमिकां महत्त्वं ददति यत् ते बालस्य प्रेम, परिचर्या, संरचितशिक्षा, नैतिकमार्गदर्शनस्य च पोषणं कुर्वन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. डॉ सुरेन्द्र कुमार, **विशुद्ध मनुस्मृति**, अध्याय 2, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली द्वारा प्रकाशित
2. डॉ. प्रीतिलता रमेश टेल्, **क्रिटिकल् रिव्यू आफ् बाल संस्कार आंड इट्स् इम्पारटन्स,** इन्टिग्रेटेड मेडिकल साइंस 2020;6:152-158.
3. नारायणपण्डितसंग्रुहीताः **हितोपदेशः**, भाषान्तकार पं. रामेश्वर भट्ट, सम्पादक श्री नारायण राम आचार्य काव्यतीर्थ, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली
4. Lt. राय बहादुर श्रीशचन्द्र विद्यारण्य अनुवाद, **याज्ञवल्क्य स्मृति**, **मिताक्षर नामक विज्ञानेश्वर टीका** सहित, बालम्भट्ट टिप्पणियाँ, **आचाराध्याय**-19-56, पाणिनी कार्यालय, भुवनेश्वरी आश्रम, बहादुरगंज, 1918 द्वारा प्रकाशित
5. स्वामी लोकेश्वरानन्दः, **छान्दोग्योपनिषदः**, शंकरस्य टीका आधारित, रामकृष्ण मिशन इन्स्टिट्यूट आफ् कल्चर, 1999 द्वारा प्रकाशित

[11] तैत्तिरीयोपनिषद्, भृगुवल्ली, ३।१-१०

[12] छान्दोग्योपनिषद्, ६.१६

6. स्वामी लोकेश्वरानन्दः, **तैत्तिरीय उपनिषदः**, शंकरस्य टीका आधारित, रामकृष्ण मिशन संस्कृति संस्थान, 1999 द्वारा प्रकाशित।

7. विदवान के. जी, **सुभाषित संवत्सर**, श्री नित्यानन्द प्रकाशन द्वारा प्रकाशित, 2009।

8. https://www.wjpmr.com/home/article_abstract/4722#:~:text=According%20to%20the%20seers%2C%20samskaras,are%20eradicated%20by%20performing%20samskaras

9. https://www.researchgate.net/profile/ArunGr/publication/273120728_THE_CHILDHOOD_SAMSKARAS_RITES_OF_PASSAGE_AND_ITS_SCIENTIFIC_APPRECIATION/links/54f72f780cf2ccffe9dab9be/THE-CHILDHOOD-SAMSKARAS-RITES-OF-PASSAGE-AND-ITS-SCIENTIFIC-APPRECIATION.pdf

10. https://youtu.be/Jl8gOYQ3dKY?si=Ijdy40_jH8aeTPCK